

UOT (55; 93)

**EVLIYA ÇƏLƏBİNİN “SƏYAHƏTNAMƏ”SİNDƏ
TƏBRİZ ŞƏHƏRİNƏ DAİR ETNOQRAFİK BİLGİLƏR****İ.G.MƏMMƏDOVA****AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu
ilhama_m@rambler.ru**

Məqalədə XVII əsrdə yaşayıb-yaradan türk coğrafiyaşünas-səyyahı Evliya Çələbinin “Səyahətnamə”sində Təbriz şəhərinə dair yazılan etnoqrafik məlumatlar (maddi və mənəvi mədəniyyət, təsərrüfat və s.) şərh olunmuşdur. Azərbaycanda uzunmüddətli səyahətlərdə olan və gördükləri maraqlı faktları qələmə alan səyyahın fikirlərinə münasibət bildirilmişdir.

Açar sözlər: Azərbaycan, Təbriz, Evliya Çələbi, Səyahətnamə, səyyah

E.Çələbinin Səfəvilər dövlətində daxili vəziyyət, təsərrüfat həyatı, maddi və mənəvi mədəniyyət, adət-ənənələr, toponimlər və s. barədə verdiyi məlumatları göstərilən dövrdə ölkənin etnoqrafik baxımdan araşdırılmasında mühüm mənbə rolunu oynayır. Qafqaza səyahətləri zamanı bölgənin sosial-iqtisadi, hərbi-siyasi, dini vəziyyəti ilə maraqlanan və topladığı materialları tarixi qaynaqlarla əlaqələndirən Səyyah 10 cildlik “Səyahətnamə”sini İbn Havgəl, Həmdullah Qəzvini və digər tarixçilərin əsərlərindən yararlanaraq hadisələri xronoloji ardıcılıqla yazıya almışdır. XIX əsrdə yaşamış görkəmli rus şərqşünası V.V.Bartold E.Çələbinin “Səyahətnamə”si haqqında yazır: “...Coğrafi, etnoqrafik, linqvistik materialların zənginliyi, bitkinliyi və hərtərəfliliyi baxımından ən yaxşı ərəb coğrafiyaşünaslarının əsərlərini özündən geridə qoyur” (1, 309-310).

Tarixçi Sara Aşurbəyli də əsərə yüksək qiymət verərək vurğulayır: “Evliya Çələbinin Azərbaycan şəhərləri və xüsusilə, bu şəhərlərin sosial-iqtisadi vəziyyəti haqqında verdiyi məlumatlar olduqca maraqlıdır. Bu günə qədər qorunub saxlanan memarlıq abidələri, Azərbaycan əhalisinin etnik tərkibi, dili və məişəti haqqında məlumat vermişdir. Onun məlumatları orijinal olub, əsəri Azərbaycan şəhərlərinin öyrənilməsi üçün dəyərli mənbədir” (2, 2).

1646-48 və 1655-56-cı illərdə Səfəvilər dövlətinə gələn səyyah ilk səfərində Azərbaycanın Naxçıvan, Qarabağ, Təbriz, Marağa, Ucan, Ərdəbil, Maku, Gəncə, Ərəş, Şəki, Şamaxı, Bakı, Şabran, Niyazabad, Dərbənd və s. başqa

şəhərlərini, ikinci dəfə isə Təbriz və Urmiyanı gəzmişdir. Ölkənin ikinci paytaxtı olan Təbriz şəhərinin ictimai-siyasi, mədəni həyatı və etnoqrafiyası “Səyahətnamə”də geniş yer almışdır.

E.Çələbi Təbriz haqqında məlumatlarından öncə onun adının hərfi mənasını açıqlamağa çalışır. Qeyd edir ki, monqol dilində Tivriz, kəndli dilində Tabriz, fars dilində Təbriz deyilir ki, bu da “isitmə” deməkdir (3, 19). Səyyah Təbrizin yaranmasını xəlifə Harun-ər Rəşidin xanımı Zübeydənin adı ilə bağlayaraq göstərir ki, qızdırma xəstəliyinə tutulan xanım burada sağalır və həmin yerdə şəhər saldıraraq adını “Təbriz” (farsca “təb” qızdırma, “riz” tökmək” deməkdir), yəni qızdırmanın töküldüyü yer adlandırır. Bu əhvalatdan Jan Şardən də bəhs etmişdir. Lakin tədqiqatlar sübut edir ki, bu fakt tarixi həqiqətə uyğun deyil. Mixi yazılarda miladdan öncə VIII əsrdə Assur hökmdarı II Sarqonun indiki Təbriz yaxınlığında Tarua (Tarmakis) adlı yerə hücumu əks olunmuşdur. Təbrizi əhatə edən Surxab dağının keçmiş adı Tori olmuşdur. Şəhərin İslamdan öncə mövcudluğu barədə tarixi mənbələrdə kifayət qədər faktlar vardır.

Təbrizin səfalı abı-havasını, təbiətini, insanların sağlamlıq və gözəlliyini, boy-buxunlu, ağbənizli, xoşxasiyyət, ədəbli olmasını vurğulayan səyyah yerli əhalinin dilini də diqqətdən qaçırmamışdır: “Maarifçi adamlar farsca danışır. Lakin tərə, əfşar, kökdolaq tayfalarının özlərinin xüsusi ləhcəsi vardır. Budur bir neçə nümunə: hənrə tanımamışam – hənuz görmədim, mənimçün xatirmandə olubdur – bəna inçinmişdir, darçınmışam – darıldım...” (3, 25). Verilən nümunələr bildirir ki, yerli xalq Azərbaycan dilində danışır.

“Səyahətnamə”dən aydın olur ki, XVII yüzilliyin 40-cı illərində möhkəm qala divarları ilə əhatə edilən Təbrizin çevrəsi 6000 addım olub, 300 qülləsi, 300 bürclərarası tikilişi, 6 darvazası (Ucan, Sərvan, Sərzrud, Şam Qazan, Sərv və Təbriz) vardı. Tarixi mənbələrdən də aydın olduğu kimi, orta əsrlərdə Təbrizin 24 məhəlləsi mövcud olmuşdur. E.Çələbi onlardan bir neçəsinin adını qeyd etmişdir: Dəməşqiyyə, Polebağ, Köpri, Meyxaran, Rəzcu (düzgün variantda Vərcu — İ.M.), Şotorban, Xiyaban, Surxab, Əmirxiz, Sərdab, Çar minar, Mir-Mir. Onlardan Köpri və Meyxaran məhəllələrinin adlarına ilk dəfə olaraq rast gəlinir (3, 24). Səyyahın yazdığına görə, yerli əhali məhəllə əvəzinə “darvaza” sözünü də işlədir. Etnoqrafik tədqiqatlara əsasən, orta əsrlərdə Təbrizə edilən vaxtaşırı hücumların qarşısını almaqdan ötrü hər məhəllənin darvazası olardı və onlar gecələr bağlı saxlanardı. Elə bu səbəbdən də, hazırda təbrizlilərin ünsiyyətində “məhəllə” ilə yanaşı, “darvaza” ifadəsi də işlənir.

E.Çələbi məhəllələrin ən məşhur saraylarını tərifləyərək göstərir ki, Əmirxiz məhəlləsində Allahverdi xan sarayı, Rey məhəlləsində Bənd xan sarayı, yenə həmin darvazada Pırbudan xan sarayı (əslində Pırbudaq olmalıdır — İ.M.), Soltan Həsən Cümə məscidi yaxınlığında xanların sarayı yerləşirdi (3, 24). Səyyah sözünə davam edərək yazır ki, Soltan Cümə məscidi, Şah Yaqub, Şah Xiyaban, Səhlən sarayı, Şah Cahan, xadim Cəfər paşa sarayı, Əmirxan qalası, Şah İsmayıl məscidi, Şam Qazan, Rəşidiyyə şəhərin diqqətəlayiq binala-

rıdır və burada bunlardan savayı da qəribə binalar var. Siyah Yaqub, Xəlifə Mütəvəkkil, Zübeydə xatun, Sultan Həsən imarətlərində isə adam yaşamır. Şəhərdə təmiz abı-havası, axar suyu, fəvvarəli hovuzları olan hamamlar səyyahın nəzərini cəlb etmişdir. O, Təbrizdə 20-yə qədər səliqəli hamamın olduğunu söyləyərək, Pəse Kuşək, Boz, Cahanşah, Məhəlləbaşı, Vərcu və Pole bağ məhəllələrinin hamamlarını məşhur ictimai tikililər olaraq qeyd edir (3, 26-27).

E.Çələbinin təsvirində şəhərin zəngin maddi mədəniyyət abidələri göstərilir. Səyyah Təbrizdə 300 cümə məscidinin olduğunu söyləyir. Onlardan 19-nu keçmiş padşahlar, 50-sini Ali Osman və vəzirləri, digərlərini isə ölkə əyanları tikdirmişlər (3, 21). Maraqlıdır ki, E.Çələbi Ali Osman və vəzirlərinin tikdirdiyi məscidlərin sayını böyük rəqəmlə ifadə etsə də, onlardan heç birinin adını açıqlamır. O, şəhərdə özünün şəxsən gördüyü Zübeydə xatun məscidi, Mütəvəkkil Əliyullah məscidi (təmirdən sonra “Dəməşqiyyə məscidi” adlandırılmışdır), Sultan Məhəmməd Şam Qazan məscidi (düzgün adı “Sultan Mahmud Şam Qazan məscidi”dir), Həşt-behişt, Şah Abbas və digər cümə məscidlərindən bəhs edir. E.Çələbinin “Səyahətnamə”si Zübeydə xatun məscidindən xəbər verən ilkin qaynaq olsa da, burada göstərilən Şah Abbas məscidinin varlığı faktı nə tarixi-sənədli və memuar mənbələrdə, nə də çöl-etnoqrafik sorğularda öz əksini tapmadı. “Səyahətnamə”də Təbrizin möhtəşəm məscidlərindən olan Şah Təhmasib məscidinin adına rast gəlinmir. Səyyahın təsvirində əksər məscidlər qədim memarlıq üslubunda olub, üzəri kaşı ilə bəzədilmişdir. Əsərdə Sultan Həsən məscidi barədə göstərilir: “Mehrab və minbəri, azanverən yeri incə əl işinin misilsiz nümunəsi olub, heç kəs oraya əl vurmağa cürət etmir. Dörd çevrəsində olan pəncərələr dəmirçi əli, Nəcəf daşları ilə başdan-başa bəzədilmiş və parıldadılmışdır. Cənuba doğru qapısının dörd tərəfində olan və cürbəcür gözəl xətlərlə yazılmış kitabələri, yonma naxışları, şəbəkələri və Rum üslubundakı naxışlarının hər biri insanı məftun edir... Mehrabın iki tərəfindəki sarı rəngdə olan gözəl daş parçası vardır ki, hər biri İran və Turan xəracına dəyər, onlar sanki kəhrəbadır. Başqa ölkələrdə bunların bənzəri yoxdur” (3, 22).

“Səyahətnamə”də məscidlərlə bəhəm Təbrizdə gözəl memarlıq üslubunda tikilən 47 böyük mədrəsə binası haqqında yazılır ki, indi onlar abad tədris ocaqlarıdır. Bu mədrəsələrdə bütün fənlər tədris olunur, çox məşhur alimləri var (3, 23). Səyyaha görə, Təbriz mədrəsələrinin ən böyüyü Cahanşah mədrəsəsi idi. Orada Quran oxumaq üçün 20-yə qədər hücrə vardı (4, 125). Bunlardan başqa, şəhərdə hədis elmini öyrənən xüsusi mədrəsələr — darülhədislər də fəaliyyət göstərirdi. Burada şiə hüququ, Həzrət Əli və 12 imamın hədisləri tədris edilirdi. Səyyahın bu tipli mədrəsələrə tənqidi münasibəti onun fərqli məzhəblərə sitayışı ilə əlaqədar idi.

E.Çələbinin yazdığına görə, Təbrizin dörd tərəfində təqribən 7 nahiyə (Mehranrud, Səravrud, Dideherdər, Ərdənəq, Dudqat, Canımrud, Bədistan) var. Şəhərin şərqində yerləşən Mehranrud nahiyəsinə daxil olan Rut, İsfənc, Səidabad kəndlərində müxtəlif məscid, karvansara, hamam, kiçik üstüörtülü bazar, bağ və bağçalar yerləşirdi. Səyyah xüsusilə vurğulayır ki, əksər kəndlər

adı çəkilən ictimai tikililərə malik idilər (3, 29). Araşdırmalar göstərir ki, “Səyahətnamə”də bir sıra toponimlərin yazılışında yanlışlığa yol verilmişdir. Məsələn, Ərvənəq ərazisinə səhvən Ərdənəq, Rudqata Dudqat, Xanımruda Canımrud yazılmışdır.

“Səyahətnamə”də şəhərin sosial topoqrafiyasına dair verilən faktlar Təbrizin köklü və davamlı bir məişət və mədəniyyətə sahibliyinə işarə edir. Əsərdən məlum olur ki, şəhərdə 200 karvansara (ən məşhurları Zübeydə, Şah Cahan, Şah İsmayıl, Pərbudaq, Şahi Cahan qızı Aləmşah bəyim karvansarası), 70-ə qədər ticarət sarayı (Papaqtikənlər bazarındakı Cəfər paşa, Bəndərhan, Bəyim, Baba Həqqi Təmdih), “çarsu” və “bədistani” adlanan 7000 dükan vardı və burada tacirlər müxtəlif ərzaq və sənətkarlıq məhsullarının geniş alverini edirdilər (3, 24). Baxmayaraq ki, şəhər Səfəvi-Osmanlı müharibələri və dağıdıcı zəlzələlərə məruz qalmışdı, E.Çələbinin göstərdiyi faktlar sübut edir ki, XVII əsrdə Təbriz yenə də mühüm ticarət mərkəzi idi. Bu fikirləri digər Avropa səyyahlarının da (Georgi Tekdander, Adam Oleari (Almaniya), Qarsiya de Silva (İspaniya), Jan Batist Tavernye, Filipp de La-Seint Trint, Jan Şardən, La Boye Le Quz, Aleksandr de Rodes, Pole (Fransa), Antuan de Qovea (Portuqaliya), Tomas Herbert (İngiltərə), Cemilli Kareri (İtaliya) və b.) qeydlərində görmək olar. Avropa memuar yazılardan da məlum olur ki, Təbrizdən karvanlar keçdiyindən şəhərə çoxçeşidli mallar gətirilirdi, bura Asiyanın ən fəal ticarət şəhəri idi. Təbriz türklər, ərəblər, gürcülər, moğollar, hindlilər, ruslar, tatarlar və İranın daxili əyalətləri ilə daimi ticarət əlaqələri saxlayır və bazarları dəbdəbəli mallarla həmişə dolu olurdu. Qərb ölkələrindən — Suriya, Polşa, Rusiyadan qızıl, gümüş, zərif parçalar, mərcan, qızılı və kül rəngli kəhrəba, Şərq ölkələrindən — Tatarıstan, Tibet, Özbəkistan, Çin, Əfqanıstan və Şərqi Hindistandan ipək, yaqut, almas, dəri, “şilə” adlı naxışlı kətan parçalar, darçın, istiot və digər müxtəlif ədviyyatlar, xam Gilan ipəyi gətirilirdi (5).

E.Çələbinin Təbriz bazarı haqqında fikirləri maraqlıdır: “Onların bir çoxu (dükanları — İ.M) Hələb mağazaları kimi kərpicdən tikilmişdir. Çox möhkəmdir. Böyük bir bədistanı (üstü günbəzli, hər tərəfi dükan, ortası dairəvi şəkildə olan bazarın mərkəzi hissəsi, qeysəriyyə — İ.M) vardır ki, bir çox tacir orada alver edir. Bu günbəzi olan elə möhkəm bir bədistandır ki, onun heç bir yerdə misli-bərabəri yoxdur” (3, 24). Səyyah bazardakı uzun əsrlər boyu formalaşmış qayda-qanunlardan da söz açır: “..Vay o adamın halına ki, üzərində “La ilahə illəllah” sözləri yazılmış şeylərin alverində saxtakarlığa yol vermiş olsun. Belə bir adamın gözünə mil çəkib kor edir, başına qızdırılmış daş qoyub, onu şikəst, əlil edirlər. Bazar və dükanlarda, meydan bazarlarında sarı bürüncdən hazırlanmış zəncirli tərəzi var. Bu tərəziyə əl vurmazlar. Həmişə asılı vəziyyətdədir. Hər cür malı ədalətlə tərəzidə çəkib satırlar” (3, 33). Aparılan araşdırmalar onu sübut edir ki, Təbriz bazarı hələ İslamdan öncə formalaşmışdı. Erkən orta əsrlərdə Azərbaycan və İranın daxilində üç əsas istiqamətdən ibarət tarixi İpək yolunun ən uzun və davamlısı şərq-qərb üzrə olan Xorasan, Damğan, Semnan, Rey, Qəzvin, Zəncan, Miyanə və Təbrizdən keçib

Kiçik Asiyaya, bir qolu isə Şimali İkiçayarasına birləşən yol idi (6, 2-3). Bu baxımdan Şərq və Qərb ticarətində Təbriz mühüm istinadgah idi.

E.Çələbi “Şah qanun”a əsasən yenilənmiş ölçü vahidlərindən bəhs edərək onlardan qulac, ağac, fərsəx, gilə və s. adlarını yeri gəldikcə çəkmiş və Təbrizdə ticarətdə istifadədə olan bisti, abbasi pul vahidlərini sadalamışdır. O göstərir ki, Təbrizdə zərbcəxana var idi və kəsilən pulların üzərində “La ilahə illəllah, əliyyə vəliyullah (Allahdan başqa Allah yoxdur, Əli onun varisidir), digər üzündə isə hər bir şahın adı yazılır. Məsələn, Şah Abbasın Təbrizdə kəsdirdiyi pulun üzərində “Qulam Kərbi Əli Şah Abbas” (Əlinin qulamı və iti Şah Abbas) sözləri həkk edilmişdir. Sikkələrdə zərb olunan tarix və yer (Zərb fi Təbriz) yazılırdı (3, 33).

Ticarətlə bahəm, sənətkarlıqdan da bəhs edən səyyah yazır: “Heç bir ölkədə buradakı kimi gözəl nəqqaş, rəssam, zərgər və dərzi yoxdur. Hər bir sənət növünə aid sənətkar vardır. Xüsusilə, burada toxunulan yun, pambıq və ipək parçalar, məxmər, darai, qətifə hər yerdə “Təbriz parçası” kimi məşhurdur (3, 26).

E.Çələbi təbrizlilərin geyim dəstlərini müşahidə etmiş, əyan və adi adamların libaslarındakı fərqi diqqətə almışdır. Belə ki, səyyah əyan və əşrəfin əyirlərinə samur dərisindən kürk geyindiyini, başlarına qızılbaşlıq rəmzi olan qırmızı ala sarıq, bir çoxlarının ağ məhəmmədi çalma sarıdığını, bəzilərinin isə üzərinə hündür quş lələyi sancılan “tac” adlı baş örtüyü bağladığını, qara camaatın isə başlarına qoyduqları tac bir qarışıdan artıq olmayıb, onların çuxa geyindiklərini qeyd etmişdir (3, 23).

Səyyah Azərbaycan mətbəxinə heyratını gizlədə bilməmiş, əsərində bir çox yemək növlərinin adlarını çəkmişdir. O, Təbrizdə çoxçeşidli mətbəx olduğunu söyləyərək burada ağ, girdə çörək, “haqil” adlı çörək, “somuni” bulkası, yağlı həlqə, nazik əkmək, kəklik kababı, toyuq bərəyi, 40 növ ətirli plov, ən-bərplov, həliməşi, badımcan şorbasi, aşpazların hazırladıqları 12 cür paluzə (paludə və ya palda nişasta və şəkərdən hazırlanan şirniyyat növüdür — İ.M.) olduğunu vurğulayır (3, 26-27). Təbrizlilərin istifadə etdikləri içki növlərinə də toxunaraq yazır ki, miskat üzümünün 7 növ şirəsi, mələki üzümünün təmiz şərabı, quqnaz şərabı, nar şərabı, nar gülü şərabı, əzvay rəngli şərab suyu, səhlani şərabı, qış şərabı, bal şirəsi, qara camaat üçün darı və düyüdən çəkilmiş yüngül içkiləri məşhurdur (3, 27).

Səyyah Təbrizin maddi mədəniyyətini, sənətkarlıq və ticarət həyatındakı rolunu ön plana çəkmiş, onu formalaşmış şəhər mədəniyyətinə malik şəhərlər sırasına daxil etmişdir. Eyni zamanda, şəhəratrafi ərazilərin təsərrüfat həyatına da toxunmuş, burada yüksək əkinçilik mədəniyyətini müşahidə etdiyini qələmə almışdır. Səyyah bolluğun əsas səbəbini təbii coğrafi şəraitlə əlaqələndirərək su mənbələrinin çoxluğunu, xüsusilə önə çəkir. Əsərdə göstərilir ki, Təbrizdə 6 çeşmə, şəhərin daxilində 9 kəhriz, yeraltı su arxları, 7000 su quyusu var idi. Suları qışın şiddətli çağında normal, yazda isə soyuq olur. Tarlalarından iridənəli 7 növ bol buğda, həmçinin xeyli paxla və arpa, 7 növ pambıq məhsulu əldə edilir. Həddindən artıq meyvə və səbziləri vardır. Bir sözlə, geniş, varlı,

zəngin, ucuzluq olan bir ölkədir. Buranın “nəcmi hələf”, “peyğəmbəri”, “zənanə” armudu, Milan alması, “nəcmi əhmədi” əriyi, “razeqi”, “mələki”, “təbər-zəd” üzümü, “məcdəddini” yemişi və s. meyvələri məşhurdur (3, 26-27).

“Səyahətnamə”də mənəvi mədəniyyətlə bağlı bir sıra məsələlərə də toxunulmuşdur. E.Çələbi Səfəvilər dövlətinə gələrkən o, adi səyyah qismində deyil, həm də diplomatik missiya daşıyırdı. Bu səbəbdən kifayət qədər dini-siyasi məsələlərə diqqət yetirmişdi. O, Azərbaycanda, olarkən ilk növbədə bəzi dini ayinlərin icrasını müşahidə etmiş, burada əsas dini məzhəbin — şiəliyin qayda-qanunlarına nəzər salmışdır. Səyyah Təbrizdə olarkən Aşura günü Kərbəla hadisələri ilə əlaqədar keçirilən mərasimi təfərrüatı ilə qələmə almışdır: “Hər il Məhərrəm ayının onuncu Aşura günü kiçikdən böyüyə qədər ayan və əşrəf çövkən meydanına gəlib, çadırlarını qurub qalırlar. Üç gün, üç gecə söhbət edib, şəhidlərin ruhuna ehsan etdikləri yüz minlərlə aşura qazanında xörək bişirib, bəy və dilənçilərə pulsuz paylayırlar. Bunun savabını Kərbəlada şəhid olanların ruhuna ithaf edirlər. Yenə o gün burada şəkərdən hazırlanmış şərbət paylayırdılar. Su satanlar öz kəndlərindən qiymətli büllur qablarda gətirdikləri suyu “Hüseyni Kərbəla eşqinə səha” deyərək müftə paylayırlar... kübar və zadəgan təbəqəsindən olan bir neçə nəfər də boyunlarında su ilə dolu küzələr gəzdirib “ruhi Hüseyni Kərbəla” deyərək su paylayırdılar” (3, 28). Bundan əlavə, həmin gün İmam Hüseyn, İmam Həsən, Şümr və Kərbəla şəhidlərinin rolları ifa olunan dini məzmunlu səhnələr göstərilir, üç gün ehsan verilir, avazla Quran oxunulurdu. Xalq aktyorları İslamın yarandığı ilk dövrlərdə istifadədə olan libasları geyinir, yaşanan tarixi hadisələri məharətlə canlandırırdılar. “Səyahətnamə”də Aşura günü göstərilən şəbih mərasiminin verilən tam təsviri onu göstərir ki, hələ orta əsrlərdə Azərbaycanda yüksək səviyyədə açıq xalq tamaşaları keçirilirdi.

E.Çələbi Azərbaycanda olarkən o dövrün idman oyunları, meydan tamaşaları haqqında maraqlı məlumatlar vermişdir. Səyyah Təbrizdə Şah Səfi parkının mərkəzində çövkən meydanından bəhs edərək yazır: “Hər cümə günü əsgərlər və xanın xidmətçiləri səba yeli kimi sürətlə gedən ata minib, çaparaq halda o meydanda çövkən oyunu oynayaraq ağacın üzərindəki gümüş qabı ox ilə vurub salırlar. Bütün dostları bu oyuna tamaşa edir” (3, 27). Əsərdə gənclər arasında yayılmış daha bir maraqlı oyun haqqında məlumat verilir ki, Novruz bayramında 40-50 gün ərzində bəslənilən atlar bir-birilə döyüşdürülürdü. Bu şəhərdə Novruz bayramında dəvə, camış, qoç, uzunqulaq, it, xoruz döyüşdürülməsi səyyahı xeyli təəccübləndirmiş və o, bu oyun və əyləncələrin bütün Əcəm diyarına məxsus olduğunu vurğulamışdır. Bu tipli xalq oyunlarının Azərbaycanda olması faktını Avropa səyyahları da təsdiqləyir. XVII əsrdə Təbrizə səfər etmiş Jan Şardən, Cemilli Kareri isə Təbrizdəki Qurd meydanında canavar yarışından bəhs edir. Təbriz tamaşa meydanında təlim almış canavarların rəqs etməsi sirk tarixində mühüm hadisə idi. Bütün bu faktlar Azərbaycanda orta əsrlərdə sirk tamaşalarının varlığını bəllə edir. Göstərilən oyun və əyləncələrin bir qismi XX əsrin ortalarından, bəziləri isə müasir vaxtadək Azərbaycan Respublikasının

bölgələrində qalmışdır. Yaşlı sakinlərin dediyinə görə, kəndlərdə toy-bayramlarda cıdır yarışları keçirilər, qaliblər müxtəlif hədiyyələrlə — sinidə halva, meyvə və şirniyyatlarla bəzənən şax, xonça və s. ilə təltif olunardılar.

“Səyahətnamə”də qonaqpərvərlik adətinin təsvirinə və onun ən incə məqamlarına diqqət yetirilmişdir. E.Çələbi nümayəndə heyəti ilə Təbrizə daxil olarkən təbil, kəranay, nəfir və zurna çalanlar dəstəsinin musiqi sədaları altında qarşılanmış, onlara Təbriz xanının əmri ilə şərbət paylanmışdı. Maraqlıdır ki, bu dövrdə qonaqların qarşılanması üçün xüsusi vəzifə sahibləri mehmandarlar fəaliyyət göstərirdilər. Onlar qonaqları yerləşdirdikdən sonra 40 түmән hamam pulu, bəzəkli yəhər qayıışı olan bir ala rəngli at, 7 dövə yükü müxtəlif yeməli-icməli şeylər uzaq yoldan gələnlərin evlərinə hədiyyə göndərmişlər. Əyinlərinə qələmkari parçadan zərli enli paltar geyinən mehmandarın qulamları adəti üzrə qonaqların əllərini öpərək xidmətlərində durmuşlar (3, 18). Səyyah, xanın onlar üçün təşkil etdiyi ziyafət məclisi haqqında söyləyir ki, hələ belə bir qonaqlığın mislini görməmişəm (3, 27).

E.Çələbi Təbriz xanının verdiyi qonaqlıqda qaval çalaraq segah muğamı ilə üç dördlük, bir səmai, bir dübeyti şeir oxuyur və bu xanın çox xoşuna gəlir. Xan orta əsrlərdə Şərq aləminə xas bir adəti icra edir: öz xələtini çıxararaq qonağa bağışlayır. Müasir Azərbaycan dilində elə bu səbəbdən “xələt” sözü “hədiyyə” sözünə sinonim kimi işlənməkdədir. E.Çələbi ikinci dəfə səfərində də bu adətləri yenidən qələmə almışdı: “..Bir az dincəldikdən sonra gördüm ki, xandan bir yuvarlaq güləbətlinli yastıq, beş dəst gecə geyimi, güləbətlinli yorğan, üç yüz quruş, bir boğça, əlbisə, ənbər və bir qara mil-mil acəm atı hədiyyə gəldi” (7, 96-97). Müsəfiri “Allah qonağı” bilən azərbaycanlıların “Allaha da qurban olum, onun qonağına da” ifadəsi mənbədə bir daha öz əksini tapır.

Bildiyimiz kimi, Şah İsmayıl Xətəinin öz yaradıcılığı ilə Azərbaycan ədəbiyyatına verdiyi töhfə ana dilimizin inkişafına güclü təkan oldu. Artıq XVII əsrdə Azərbaycanda fəal ədəbi mühit formalaşmaqda idi. E.Çələbi Təbrizdə fərasətlə danışan, gözəl natiq, şairlərin məlahətli 78 nəfər maarifpərvər şəxsiyyətdən söz açır, onların adlarını sadalayır. Lakin təəssüflə deməliyik ki, E.Çələbi Təbrizdən savayı Azərbaycanın digər şəhərlərində yaşayıb-yaradan şair və mütəfəkkirlər haqqında cüzi məlumat vermişdir. Səyyah eyni zamanda qeyd edir ki, şəhərdə kitab həvəskarları və təqribən 12000 nəfər göz həkimi, qan alan, cərrah vardır (3, 25). Lakin əhalinin əksəriyyəti dağlarda bitən bitkilərlə özlərini müalicə etdiklərindən onların ixtisaslı həkimlərə ehtiyacı yox imiş.

E.Çələbinin “Səyahətnamə”sində, eləcə də XVII əsrdə Avropa memuar qaynaqlarında Təbriz şəhəri ilə bağlı etnoqrafik araşdırmaların nəticəsində aşağıdakı fikirlər bəlli olur:

— XVII əsrdə Təbrizin, şəhər mədəniyyətinə müvafiq tamamlanmış maddi ictimai kompleksi — məhəllələri, bazar, məscid, hamam, zərpxana, imarətlər, yaşlı bir neçə yüz il olan qəbiristanı, çeşidli mətbəxi və s. vardı. Göstərilən ictimai tikililərin bir çoxu şəhərin mərkəzindən əlavə, ətraf kəndlərində də fəaliyyətdə idilər;

— Təbriz mühüm sənətkarlıq mərkəzi idi. Burada ipəkçilik, xalçaçılıq, bəzzazlıq, qabçılıq sənətləri yüksək inkişaf etmişdi;

— Təbriz Qərb və Şərq ticarətində mühüm məntəqə idi;

— Təbrizdə formalaşmış şəhər mədəniyyəti, sənətkarlıq, ticarətlə bəhəm, ətraf nahiyələrində əlverişli təbii şərait, təbii su mənbələrinin və süni suvarma sisteminin genişliyi burada əkinçilik mədəniyyətinə yol açmışdı;

— Elm, mədəniyyət mərkəzi olan şəhər zəngin mənəvi mədəniyyətin (şeyr, musiqi, dini və dünyəvi mərasimlər, xalq tamaşaları, sirklər, çoxsaylı mütərəqqi adət-ənənələr) daşıyıcısı idi.

Beləliklə, tədqiqatlar onu göstərir ki, E.Çələbinin “Səyahətnamə”si XVII əsrdə Təbriz şəhərinin etnoqrafik araşdırılmasında mühüm mənbədir və ondan Azərbaycanın əksər bölgələrinin məişət və mədəniyyətinin, ümumiyyətlə, hərtərəfli öyrənilməsində istifadə edilməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Бартольд В.В. Сочинения, том IX. М.: Наука, 1977, 967 с.
2. Ашурбейли С. Сияхат-наме Эвлия Челеби-как источник по изучению социально-экономической и политической истории городов Азербайджана в I половине XVII в. / Материалы XXV Международного конгресса востоковедов. М., 1960, с. 2-4.
3. Evliya Çələbi. Səyahətnamə (Azərbaycan tarixinə aid seçmələr). Tərcümə edən S.Onullahi, Bakı: Azər nəşr, 1997, 92 s.
4. Эвлия Челеби. Книга путешествия (Земли Закавказья и сопредельных областей Малой Азии и Ирана). Выпуск 3, М.: Наука, 1983, 376 с.
5. بهروز خاماچی. تبریز از نگاه جهانگردان، چاپ اول، تبریز، انتشارات یاران، ۱۳۸۹، ۲۹۴، ص
6. یوسف مجیدزاده. سنگ لاجورد و جاده بزرگ خراسان // مجله باستانشناسی و تاریخ، تهران، دانشگاهی، نشر شماره ۲، ۱۳۶۶، ۲-۳ ص
7. Bayramlı Z., Əzizli B. Azərbaycan Evliya Çələbinin 1654-cü il “Səyahətnamə”sində. Bakı: Azər nəşr, 2000, 160 s.

ЭТНОГРАФИЧЕСКИЕ СВЕДЕНИЯ О ГОРОДЕ ТЕБРИЗ В «КНИГЕ ПУТЕШЕСТВИЙ» (СИЯХАТ-НАМЕ) ЭВЛИЯ ЧЕЛЕБИ

И. Г. МАМЕДОВА

РЕЗЮМЕ

Турецкий путешественник Э.Челеби, живший в XVII в, совершил путешествия в города Азербайджана в 1646-48, 1655-56 гг., о чем написал 10 томную «Книгу путешествий». В этой книге приведены богатые этнографические сведения о Тебризе и других городах. Здесь мы встречаем интересные факты относительно материальной и моральной культуры, традициях и обычаях города и т.д.

Ключевые слова: Азербайджан, Тебриз, Эвлия Челеби, книга путешествий, путешественник

**ETHNOGRAPHIC INFORMATION ABOUT TABRIZ CITY IN “TRAVEL STORY”
(SAYAHATNAMA) OF EVLIYA CHALABI**

I.G.MAMMADOVA

SUMMARY

Turkish traveller E.Chalabi who lived in the XVII century, traveled cities of Azerbaijan in 1646-48, 1655-56 and wrote “Sayahatnama” in 10 covers. The work provides rich ethnographic information about Tabriz and other cities. Interesting facts may be achieved about the material-spiritual culture, customs and traditions of the city, etc.

Key words: Azerbaijan, Tabriz, Evliya Chalabi, travel story, traveler